

Nuralı Çələbiyev

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Şəki filiali

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“Qızıl qələm” mükafatı laureatı

M.F.Axundzadənin ədəbi irsində bədii tip və xarakterlərin psixoloji səciyyəsi

Azərbaycan mədəniyyətinin, ictimai-fəlsəfi və ədəbi-tənqidi fikrinin görkəmli nümayəndəsi M.F.Axundzadənin ədəbi -bədii irsi özündən sonrakı maarifçi realist ədəbiyyatın inkişafında və ziyalılar nəslinin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır.

M.F.Axundzadə milli zülmün, istibdad və irticanın, despotizm və cəhalətin hökm sürdüyü mürəkkəb bir şəraitdə dövrün aktual problemlərini tam kəskinliyi ilə tənqid etmiş, azadlıq, demokratiya və maarifçilik uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. O, cəhalət yuxusunda mürgüləyən qoca Şərqi səmasında yeni parlaq ulduz kimi görünərək bütün şüurlu həyatını müsəlman şərqi çoxəsirlik qəflət yuxusundan oyatmaq, ictimai və milli intibah yoluna çıxarmaq uğrunda fəal mübarizəyə həsr etmişdir. M.F.Axundzadənin xalq qarşısında tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirən tanınmış yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yazmışdır: “Xaç və medallarla bəzədilmiş paltarın altında od tutub alışmaqda olan bir ürək döyünməkdə idi”.

M.F.Axundzadə görkəmli dramaturq, nasir və realist ədəbiyyatın qüdrətli simalarından biri kimi Şərqi xalqlarının milli intibahında, mədəni və mənəvi tərəqqisində böyük səy göstərmiş, özündən sonrakı nəsillər üçün zəngin ədəbi irs qoymuşdur. Özünün komediyaları, povest və fəlsəfi traktatı ilə mükəmməl bir sənət nümunəsi yaratmış görkəmli mütəfəkkirin yaradıcılıq nümunələri təbii koloriti, sadə, incə dili və özünəməxsus üslubu ilə seçilir. Böyük sənətkarın demokratik fikirləri, maarifçilik və tərəqqipərvərlik ideyaları bədii nəsr janrında yeni vüsət, yeni məna dərinliyi, yeni qüdrət, yeni təsir gücü, yeni siyasi kəskinlik kəsb etmişdir. (6,169) M.F.Axundzadənin ədəbi-bədii irsində müxtəlif insan

xarakterlərinin çoxcəhətli palitrası bitkinliyi ilə diqqəti xüsusi cəlb edir. O, yeni realist satirik nəsrin əsasını qoymuş, Azərbaycan klassik bədii nəsrini yeni inkişaf mərhələsinə qaldırmışdır. O, öz əsərlərində əsas və səciyyəvi məqamları ikinci dərəcəli hadisələr kompleksindən seçib ayıraraq, tipik hadisələri öz tipikliyi ilə canlandıraraq mükəmməl bədii tiplər və xarakter yaradıcılığında mahir bir sənətkar kimi hərəkət etmişdir. Onun qəhrəmanlarının, bədii obraz və tiplərinin dramatik xarakterləri standart psixoloji çərçivəyə sığmır. İnsan xarakterini yaxşı bilən mütəfəkkirin bir çox qəhrəmanları tipoloji baxımdan təzadlı xarakter əlamətlərinə malikdirlər. Dələduzun “düzgünlüyü”, oğrunun “qüruru”, qorxağın “şücaəti”, xəsisin “işgüzarlığı” və “ciddiliyi” böyük mütəfəkkirin komediyalarında özünün təbii -psixoloji çalarları ilə aydın seçilir. Xan, bəy, naçalnik kimi əsilzadə və rütbə sahiblərini satirik atəşə tutan M.F.Axundzadə onların əsl simasını, daxili aləminin psixoloji çalarlarını həssas müşahidəçi kimi açmağa, bədii dil ölçüləri ilə canlandırmağa nail olmuşdur. Böyük mütəfəkkirin bütün komediyalarında bir – birindən fərqlənən çoxsaylı insan tipləri və xarakterləri diqqəti cəlb edir. M.F.Axundzadənin bədii tipləri sırasında kütbeyin hakimlər, tufeyli və müflis bəylər, sələmçi tacirlər, fırlıdaqçı və ziyankar mollalar, rüşvətxor çap məmurları, var-dövlət hərisi olan haramzadə zərgərlər, saxtakar məhkəmə vəkilləri və s. əsas yer tutur. “Səgüzəşti – mərdi xəsis” (“Hacı Qara”) adlanan komediyasında müəllif Hacı Qaranı xəsis bir tip kimi səciyyələndirilmiş, onun bu xüsusiyyətlərini aksentuativ səpkidə çox qabarıq əks etdirməyə nail olmuşdur. Biz Hacı Qara obrazında qatı xəsisə məxsus olan tipoloji əlamətləri aydın görürük. Özünün fərdi keyfiyyətlərinə görə Hacı Qara özündən əvvəlki xəsis sələflərini qabaqlayır. Bununla belə, böyük dramaturq Hacı Qaranın xəsis obrazı daxilində idealdan tamamilə uzaq, lakin cəmiyyət üçün bütövlükdə heç də tam yararsız olmayan bir bədii tip yaratmağa nail olmuşdur. M.F.Axundzadənin Hacı Qarası xəsis, xırdaçı, yalançı, hiyləgər, qorxaq olmaqla yanaşı, həm də çalışqan, ayıq və işgüzdür.

Böyük mütəfəkkirin bədii tiplərindən olan Heydər bəy ağalığının məhv olub getməsi nəticəsində müflisləşərək yoxsul vəziyyətə düşməsi ilə barışa bilmir, öz keçmişini ürək ağrısı ilə xatırlayır. Oğurluq, quldurluq etmək yolu ilə düşdüğü

vəziyyətdən çıxmağa, nişanlısı Sona xanımla ailə həyatı qurmaq üçün toy xərci tədarük etməyə görə o, hər şeyə hazırdır. Heydər bəy qürurlu və mərddir, yoldaşlıqda etibarlıdır, sevgisində sadıqdır. (1,52)

XIX əsrin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, həyatından məlumdur ki, bu dövrdə Azərbaycan bəyliyi iflas mərhələsini keçirir. Əsrin istismarçı zümresini təşkil edən bəylər də öz məşğuliyyətlərini əsasən, oğruluq, quldurluq, eyş-işrət, it boğuşdurmaq, xoruz döyüşdürmək kimi cəmiyyətə yabançı hərəkətlər üzərində qururdular ki, məhz bütün bu xüsusiyyətlər də M.F.Axundzadənin komediyalarında öz əksini tapmışdır.

“Hekayəti –Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında şair Hacı Nuru aql sahibi olan bir ziyalı obrazı kimi təsvir olunmuşdur. Lakin zülmət, cəhalət və nadanlıq mühitində ona yer yoxdur. Zərgər Hacı Kərim, tacir Məşədi Cabbar, həkim Ağa Zaman, molla Salman, mülkədar Səfər bəy eyniləşmiş personajlardır, hər biri günah sahibi və haramzadədir. Amma varlanmaq ehtirası, tamah onları qula çevirir və onlar Molla İbrahimxəlil kimi hiyləgər, biməl bir fırıldaqçının qurbanına çevrilirlər. Tamahkarlıq hissi varlanmaq ehtirası ilə yaşayan və yuxarı təbəqə nümayəndələri olan tacir, molla və zərgərlər, həmçinin xarakter cəhətdən aciz, yazıq və sadələvh insanlardır.

Böyük dramaturqun “Hekayəti –Müsyö Jordan həkimi –nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyası da bədii tip və xarakterlərlə zəngindir. Komediyada dramaturq Müsyö Jordanın simasında güclü bir obraz yaratmışdır. Fransanın milli burjuaziyasının qabaqcıl nümayəndəsi olan təbabət alimi Müsyö Jordan M.F.Axundovun güclü personajlarından biridir. Onun simasında dramaturq Qərb dünyası adamına məxsus fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri vermişdir. Müəllif Müsyö Jordanın simasında Qərb kişi obrazını Şərq ədəbi aləminə gətirməklə öz müsəlman oxucularını qərbin mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə məlumatlandırmağa çalışmış, həmçinin onun şəxsində özünün tibbi görüşlərini də əks etdirmişdir. Müsyö Jordanın vətəni Fransada baş verən inqilabdan xəbər tutan kimi sağollaşmadan tezliklə Parisə qayıtmaq cəhdi onu oxucu və tamaşaçıların gözündə

etibarsız və mədəniyyətsiz bir obraz kimi canlandırır. O, əsərdə boşboğaz, çərənçi və lovğa bir obraz təsiri bağışlayır.

Sözü gedən komediyada füsunkar Qarabağda Təklə-Muğan obasının bəyi, 65 yaşlı Hətəmxan ağa güclü xarakter kimi təqdim olunmuşdur. Özünün dediyi kimi, Qarabağdan başqa bir özgə yer görməyən Hətəmxan ağa məlumatlı, düşüncəli, müdrik, səbrli və maarifsevər bir insandır. Şahbaz bəyin Parisə dil öyrənmək və təhsil almağa getmək istəməsi xəbərini Hətəmxan ağa belə qarşılayır: “Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işini yola aparsın”.

Qərb mədəniyyətinin bir çox adət və ənənələrini rişxəndlə qarşılayan Hətəmxan ağa əslində öz xalqının adət -ənənələrindəki qüsurları da dilə gətirir; Şərq –Qərb mədəniyyətinin bir çox cəhətlərini bəsit də olsa müqayisə edir: “...biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar, biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimizlə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alarlar; biz hər zada inanırıq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parisdə çox ər almaq”(1,51).

Komediyadakı Şəhrəbanu, Şərəfnisə, Xanpəri kimi qadın obrazları mövhumatçı, caduya inanan avam qadın surətləridir. Onlar əxlaqca mükəmməl olsalar da, savadsızlıq ucbatından pis ehtiraslarla yaşayırlar, qısqancdırlar. Bu qadın tiplərində ambivalent (qütbləşmiş) xarakter əlamətləri qabarıq təsvir olunmuşdur. Onlar sərt, bədrəftar olmaqla yanaşı, həm də cazibəli, ürəyiyumşaq, xoşagəlimli, kövrək və alicənab sifətlərə malikdirlər.

Yaşadığı gerçək həyatın hadisələri fonunda M.F.Axundzadə qələmə aldığı “Aldanmış kəvakib” povestində vəzir Mirzə Möhsün, sərdar Zaman xan, mollabaşı axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin müstövfi Mirzə Yəhya, mövlanə Cəmaləddin və ən əsası Yusif Sərrac kimi bitkin xarakterlər, səciyyəvi və tipik xüsusiyyətlərə malik canlı, real surətlər səpkisi yaratmışdır.

Yeniyetmə yaşlarında, 15 yaşda ikən İran taxt-tacına yetişən Şah Abbas İran despotizminin tipik obrazıdır. Çox-çox erkən hakimiyyətə sahib olan Şah Abbas özünü dünyada hər kəsdən uca, hər kəsdən qüvvətli və xoşbəxt hiss edir. Bütün ölkə ona tabedir. Bütün saray adamları, yüksək mənəb sahibləri, əyanlar və məmurlar müntəzir olub onun əmrini gözləyirlər. Onun hökmü qəti, qərarı dəyişməzdir. Xalqın çəkdiyi izzət və işgəncələrə, nalə və göz yaşlarına ancaq qəzəb və hökmlə cavab verən şah öz vəhşi əməllərindən vəcdə gələcək, bütün günlərini eyşi-işrətdə, hərəmxanada, cariyələrlə keyfdə keçirməkdədir. (6, 175)

M.F.Axundzadə real həyatın və insan xarakterlərinin obyektiv təsvirini verərək öz qəhrəmanlarını təbii və hərtərəfli, mükəmməl bədii tiplər kimi təqdim etmişdir. Onun müxtəlif xarakterli bədii tip və obrazları XIX əsr gerçək Azərbaycan cəmiyyətinin, ictimai həyatının bədii əksidir. Bu obrazların tipik şəraitdə özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Axundzadənin mənfur bədii tip və xarakterləri rəzil və iyrenc əməllər sahibidir, xalqın hesabına dəbdəbəli həyat quran bu yaltaqlar, acgöz və talançılar, kütbeyin və tüfeyli saray əyanları və məmurların hamısı eyniləşmiş tiplərdir, hamısı bir bezin qırağıdır.

Axundzadənin bədii tipləri xaraktercə tam və bitkindir, eyni zamanda fəaldırlar. Böyük mütəfəkkir tipoloji baxımdan öz qəhrəmanlarını fərqli talelərlə qarşılaşdırır, cərəyan edən hadisə və əhvalatları onların taleyi ilə məharətlə əlaqələndirir. Onların hər birinin dözülməz faciəsi arxasında ictimai motivlər durur: hüquqsuzluq, avamlıq və cahillik, cəhalət və savadsızlıq. Işıqlı ziyalı, böyük maarifpərvər mütəfəkkir olan Mirzə Fətəli Axundzadə özündən sonra zəngin ədəbi-bədii irs qoyub getmişdir ki, bu irs sonrakı nəsillərin təlimi və tərbiyəsi, yeni ədəbi mühitin formalaşmasında və nəsillərin yetişməsində zəngin ədəbi mənbə olmuş və bundan sonra da olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
2. Axundov M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, “Elm”, 1988.
3. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, 1961.
4. Cabbarzadə X. Bədii ədəbiyyatda obraz və obrazlılıq, Bakı, “Elm”, 1989.
5. Əhmədov H. Azərbaycanca məktəb və pedaqoji fikir tarixi. I hissə. Bakı, ABU, 2001.
6. Əfəndiyev Hidayət. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən B. Azərənəsr, 1963, səh. 169
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, “Maarif”, 1974.
8. Məmmədov Ş. Millətin məişətinə ətraflı bələd olan fitri istedad, yaradıcı qüvvə sahibi. “Azərbaycan müəllimi”, 13 yanvar 2012-ci il.
9. Murtuzayev S.M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1970.
10. Məmmədova T. Axundovun təzadlı qəhrəmanları. “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri”, B., ADPU, 2003, N4, səh. 196-199

Психологический характер образов и художественный тип в литературном наследии М.Ф.Ахундзаде

Резюме

Статья посвящена анализу с психологической точки зрения (в психологическом стимуле) различных художественных типов и персонажей в комедиях и повестях – крупнейшего азербайджанского мыслителя, реалиста, основоположника национальной драматургии и прозы Ахундзаде.

Автор проявил инициативу раскрыть психологические признаки (черты) образов в контексте психологического анализа, попытался показать противоречивые элементы (черты) в их драматических характерах.

The feature type and the psychological characterstic temper in the literary heritage of M.F.A.

Summare

The article was dedicated to the analysis of literary types and personages which were given the comedies and the tales of great Azerbaijan thinker, the founder of realist prose and national drama- M.F.Axundzadeh, The author attempted to enlighten typological features of literary characters on the psychological analyze context, he tried to show their discrepant features in their dramatic characters as well.